

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjysk Månedsskrift

5 • 2016

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af Historisk
Samfund for Sønder-
jylland i samarbejde
med Museum
Sønderjylland
og Kulturfokus

Pris for medlemskab
295 kr. årligt inkl. moms
og forsendelse.
Enkeltnumre 35 kr.
Særnumre 45 kr.

Ekspedition
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
Tlf. 74 62 46 83
hssdj@hssdj.dk
www.hssdj.dk

Kortortid
Mandag-torsdag 9-14

Redaktion
Kirsten Clausen (ansv.)
Museum Sønderjylland
ISL-Lokalhistorie
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
Tlf. 74 62 58 60
kicl@museum-
sonderjylland.dk

Lennart Madsen
Museum Sønderjylland
- Arkæologi Haderslev
Elsemarie Dam-Jensen
Museum Sønderjylland
- Kulturhistorie Tønder

© Sønderjysk Månedsskrift og forfatterne

Layout
Ove Kirketerp
Tekst & Design
Haderslev

Tryk
Mohrdeck Tryk A/S
Aabenraa

I dette nummer

Forsvindingspunkter - Karin Lind på Brundlund Slot 163
Matematisk logik, fiktion og virkelighed er væsentlige elementer i Karin Linds arbejder. Overinspektør Katrine Kampe, Museum Sønderjylland, formidler kunstnerens idéer og værker.

Sønderjyske helleristninger og skåltegnsten - et update 167
Skåltegn regnes for at være de ældste tegn, der er indhugget på sten. Museumsinspektør Lilian Matthes, Museum Sønderjylland, har studeret de mange skåltegnsten, der findes i Sønderjylland og har gjort sig mange overvejelser om deres betydning.

1066 og alt det der 174
Pensioneret kontorchef Jens Bruun har set på de begivenheder, der førte til drabet på Knud den Hellige, og som bl.a. fandt sted ved den danske grænse mod syd.

Det tyske feltpostvæsen under Første Verdenskrig 181
Kontakten mellem soldaterne ved fronten og familierne hjemme var i flere henseender af stor betydning. Speciallæge dr.med. og historiker cand.mag. Hans Wolf har undersøgt feltpostvæsenet, der i løbet af krigen effektivt besørgede mere end 29 milliarder forsendelser.

H.P. Hanssens navneskilt fra fredskonferencen i Paris 1919? 190
En lille ting, der er gemt som et minde om en stor begivenhed. Professor emeritus i middelalderarkæologi Else Roesdahl, Aarhus Universitet, fortæller historien om sin oldefars navneskilt.

Bognyt 193

Det sker - i Museum Sønderjylland 196

Bagsiden om forsiden 200
Museumsinspektør Tenna R. Kristensen, Museum Sønderjylland, har set på gamle markeringer af kongelige revirer.

Forsidebilledet: Vildtbanestenen på grænsen mellem Hellevad, Egvad og Agerskov sogne.

Foto: Tenna R. Kristensen.

Forsvindingspunkter - Karin Lind på Brundlund Slot

Af Katrine Kampe

I forbindelse med Karin Linds udstilling på Kunstmuseet Brundlund Slot har overinspektør Katrine Kampe, Museum Sønderjylland, undersøgt idéerne og metoderne bag værkerne. Artiklen bygger delvis på forfatterens interview med kunstneren i forbindelse med tilrettelæggelsen af udstillingen.

KUNSTNEREN KARIN LIND arbejder med installationer, skulpturer, fotos og tegninger og fastfryser en visuel poesi i sine værker. Hendes kunst er ofte formet i forhold til et givet rum, hvor fokus er sat på fravær af materialitet.

Med helt specielle minimale greb laver Karin Lind nye fortællinger ud af velkendte materialer og former og fabulerer over begreber som væren og ikke-væren, fravær og nærvær, tomrummets og mellemrummets tegn og betydning.

Karin Linds kunstneriske praksis startede med, at en spinkel pen mødte et stykke kraftigt papir. Det kom der tegninger ud af, hvor strengen formede et rum. Siden er strengen løftet op fra papiret og ud i rummet. Det kan man se eksempler på i udstillingen på Kunstmuseet Brundlund Slot. Her har Karin Lind skabt nye kunstværker til tre etager og også inddraget dele af slotsparken til sine installationer.

Værket finder sted

Flere af kunstværkerne er stedsspecifikke, det vil sige, de er skabt med udgangspunkt i rammerne, bygningen og stedet Brundlund Slot. Kunstne-

ren undersøger stedet og dets relationer ved at trække linjer fra et punkt til et andet og ved at lade linjerne mødes og forsvinde.

Inde på slotsholmen møder man som beskuer en ny arkitektonisk installation *Hønen eller Ægget* bestående af en hønsegård med tre levende høns. Hønsegården er formet af perspektiviske linjer, trukket med tove fra bygningens vinduer. Det lille arkitektoniske anlæg rummer en hønsegård og et lukket hønsehus og munder ud i en redekasse dér, hvor tovenes linjer mødes i et forsvindingspunkt. I værket har kunstneren arbejdet med at flette hønsetråd i et konstrueret perspektiv, så hullernes størrelser varierer og snævrer ind, jo mere de nærmer sig forsvindingspunktet. Hønseinstallationen er tænkt som et lille stykke arkitektur, et mellemværende, der fletter tid og rum sammen.

I dette værk etablerer Karin Lind nye rumoplevelser på slotsholmen og nye sammenhænge for velkendte former ved at gribe efter de eksisterende rum mellem parken og bygningen og rette fokus på de levende dyr i hønsehusets indre gård. Når man står i værkets konstruerede perspektiv, er det måske nærliggende at undres over, hvem der er (lukket) inde, og hvem der er (lukket) ude? Som beskuer bliver man i kraft af sin tilstedeværelse på slotsholmen en del af selve værket.

I Karin Linds værker er rummet ikke opfattet som absolut, men ind-

går i et samspil mellem flere rumtyper, nye rumligheder og billeddannelser, som alle er indbyrdes forbundne og foranderlige. Værket er ikke en skulptur, man kan gå rundt om, men en installation, man kan gå ind i. Kunstværket gør noget ved folk, og det er denne handling, som er værket's essens.

Gennem det omtalte stedsspecifikke værk på Kunstmuseet Brundlund Slot kan man som beskuer mærke, at værket forvandler den besøgende fra passiv betragter til aktiv deltager, hvis man vel at mærke giver sig tid til at opdage kunsten, ser og sanser den og bevæger sig rundt på den. Værket finder sted, når betragteren træder ind på det.

Værket er

Karin Lind viser os med sine kunstværker på udstillingen forskellige

modeller over sine tanker om begrebet tid. Tiden betragtes ikke som lineær, men optræder derimod som dimensioner, der fletter sig ind og ud mellem hinanden. Der er både fokus på den aktuelle tids nærvær og på den erindrede historiske tids fravær. Det kan man eksempelvis se i kunstværket *Komprimeret Arv*. Her har Karin Lind også arbejdet med tidsbegrebet som et flygtigt udtryk for proces og forandring. Hun har forvandlet sin gamle, tunge og robuste brudekiste, som er gået i arv i hendes sønderjyske familie, ved at skære den op og samle den på ny, så den fremstår som mindre, luftigere og skrøbelig. Hun skaber en ny 'arvemasse', som også rummer negative former, og tilvejebringer derved en overvældende rumlig og symbolsk kompleksitet, som brudekisten nu repræsenterer. Brudens arvegods er, lige som ægte-

Hønen eller Ægget, 2016.

Foto: Anders Sune Berg.

skabet, forandret inden for det tids-spand, der er gået, fra kisten blev produceret, til den undergik en kunstnerisk metamorfose. Her har Karin Lind arbejdet med fugerne, med mellemrummet og alt det, som er omkring brudekisten.

I værket *Komprimeret Arv* har Karin Lind konstrueret et omrids af noget, idet der optræder et tomrum fyldt med luft eller ingenting. Derved får kunstneren synliggjort det fraværende eller det, som ikke er, og får samtidig vendt op og ned på forholdet mellem genstandenes oprindelige massive tyngde og værkets aktuelle lethed. I denne sammenhæng flytter hun fokus fra genstanden til det, som er uden om det, og undersøger, hvor langt hun kan komme ned i materialet, uden at det hele falder fra hinanden. Værket er - så at sige - i et spændingsfelt mellem objektet og betragteren.

Værket bliver til

Karin Lind benytter sig af en gennemgående strategi i sit arbejde: hun tager udgangspunkt i geometrien på en helt særlig måde og finder sine motiver i matematikkens regelsæt for mønstre i mængder, strukturer af linjer, akser og rum. Forskellige talsystemer og forsvindingspunktet har en særlig betydning i kunstnerens værker: "Matematikken er et vigtigt redskab i mit arbejde. Jeg tænker systematisk - tallene kommer flyvende ind fra højre og venstre, og jeg opfatter dem som materialer". De matematiske greb anvender Karin Lind til at strukturere og sætte rammer op for at skabe en slags ydre orden, inden for hvilken der kan skabes et værk. Gennem matematikkens regelsæt ordner

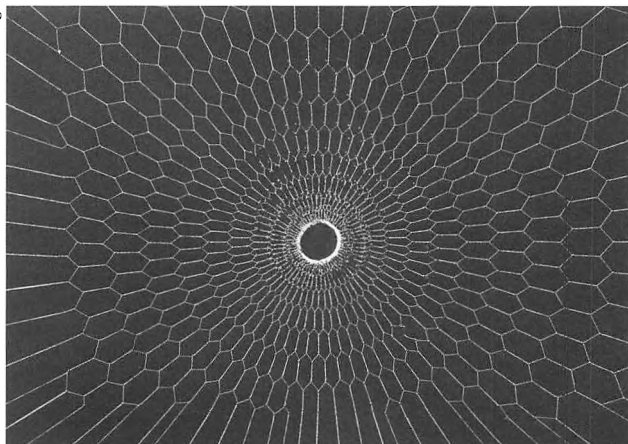

Foto: Anders Sune Berg.

Komprimeret Arv, 2016.

kunstneren ofte de givne materialer på en måde, hvor reglerne bruges som skelet til noget, der antager en fysisk form, eller også opsættes reglerne som en ramme, der skal overskrides.

Forsvindingspunktet er helt essentielt i værkerne *Lokalbedøvelse*, *Nulpunkt/Perspektiv* som er kniptet efter den sønderjyske knipletradition. I disse arbejder er forsvindingspunktet et slags nulpunkt, hvorfra alle handlinger og bevægelser udgår - en slags begyndelse. Punktet er fast, håndgribeligt og får styrke af dets omgivelser, nemlig den flettede ramme omkring hullerne. Gennem forsvindingspunktet får kunstneren åbnet værket ved bevidst at udnytte de associationer, som hverdagsgenstanden (en fin knipling) kan vække, og derigennem får kunstneren trukket beskuerens erfaringer med ind i oplevelsen af værket. Samtidig er forsvindingspunktet også et hul, man kan forsvinde ind i

*Lokalbedøvelse,
Nulpunkt, 2016.*

mentalt, og det optræder i denne forbindelse som en farlig størrelse, man kan blive opslugt af.

Forsvindingspunktet er helt grundlæggende en konstruktion, man bruger, når man tegner, og det er da også sådan, med papir og blyant, at kunstneren startede sine undersøgelser. Senere er blyanten skiftet ud med andre materialer, eksempelvis metaltråde, som i værket med hønsetrådens omrids er skabt af rombeformer og snoinger, der er flettet sammen ved en langsommelig og rytmisk aktivitet. Karin Lind benytter sig af nogle klare henvisninger i de omtalte eksempler med forsvindingspunkter, som tager deres udspring i virkelighedens genstande (en knipling fra det sønderjyske ophav), uden dog at ville gengive den realistisk. Der er snarere tale om, at kunstneren refererer til en mental og sansemættet realisme.

I Karin Linds atelier skabes den ene dag værker af ultralette og tynde edderkoppeben holdt fast med en pinset og limet på papir, og den næste regnes der på tunge, vejrbestandige metalkonstruktioner, der skal ende som en udendørs installation.

Karin Lind arbejder således både

med de mest skrøbelige naturelementer og med stærke metalrammer, der fungerer som geometriske tegninger. I hendes billeder med edderkoppeben ender de geometriske strukturer med et nyt geometrisk mønster efter inspiration fra det spind, som det lille perifere væs-

en laver i menneskenes boliger. Således er det ikke alene den geometriske formel om cirkelperiferien, som styrer kunstnerens materialevalg, men også de levende, uanselige væsener, der i virkelighedens verden lever i kanterne.

I Karin Linds kunst kan man også møde tegninger lavet med knurhår fra katte og hendes datters hår. Disse løsrevne hårvækster udfolder sig på et stykke papir med en særlig skønhed og liv. Som streger, der er tykke i den ene ende og tynde i den anden. "Disse materialer peger tilbage på det, som de ikke har forbindelse til længere, som en slags stille poesi".

I Karin Linds billedkunst bliver værket til gennem en kompleks sammenfletning af matematisk logik, kunstnerens irrationelle mellemværende med fiktion og virkelighed samt beskuerens åbenhed over for kunstværket. ■

Litteratur

Jalving, Camilla: *Værk som handling. Performativitet, kunst og metode*. København 2011.

Petersen, Anne Ring: *Installationskunsten mellem billede og scene*. København 2009.

Sønderjyske helleristninger og skåltegnsten - et update

Af Lilian Matthes

Hvordan kan vi tolke de tegn, vores forfædre huggede i sten? Og hvorfor er især Als og Sundeved så rig på disse sten? Det har museumsinspektør Lilian Matthes gjort sig nogle tanker om. Hun har studeret et utal af skåltegnsten og indvier os i forskningen på området.

SKÅLTEGN ER DEN MEST almindeligt forekommende helleristning i Danmark og i alle andre helleristningsområder. I alt kendes 1.290 lokaliteter med skåltegnsten - enten en enkelt eller op til flere hundrede. De regnes for at være de ældste indhuggede tegn eller symboler på sten, og selv neandertalerne synes at have brugt skåltegn i forbindelse med begravelser. I den berømte hule La Ferrassie i Sydfrankrig fandtes et barnekranium, der var dækket af en sten med fire skåltegn. Det vil sige, at man allerede omkring 50.000 f.Kr. brugte tegnet som udtryk eller som del af et ritual, der havde noget med tro i videre forstand at gøre.

I Danmark regner man med, at skåltegn begynder at optræde omkring 4.000 f.Kr.

Udover at de i Danmark findes på 'løse' sten i landskabet uden umiddelbar tilknytning til anlæg, findes der også skåltegnsten i forbindelse med gravhøje, både fra neolitikum, fra bronzealder og helt op i vikingetid, hvor mindre skåltegnsten med tre-fem skåltegn ofte er fundet i grave, måske givet med som en slags gravgave. I Sønderjylland finder man

de fleste skåltegn på Als og Sundeved. Hvorfor fordelingen er sådan, er der ikke enighed om - der kan være flere grunde til det. Flere helleristningsforskere regner ikke skåltegn for et regulært 'motiv', idet de ikke kan dateres kronologisk som for eksempel billeder af skibe, hænder og soltegn. Skåltegnene ændrer sig ikke stilistisk igennem tusinder af år.

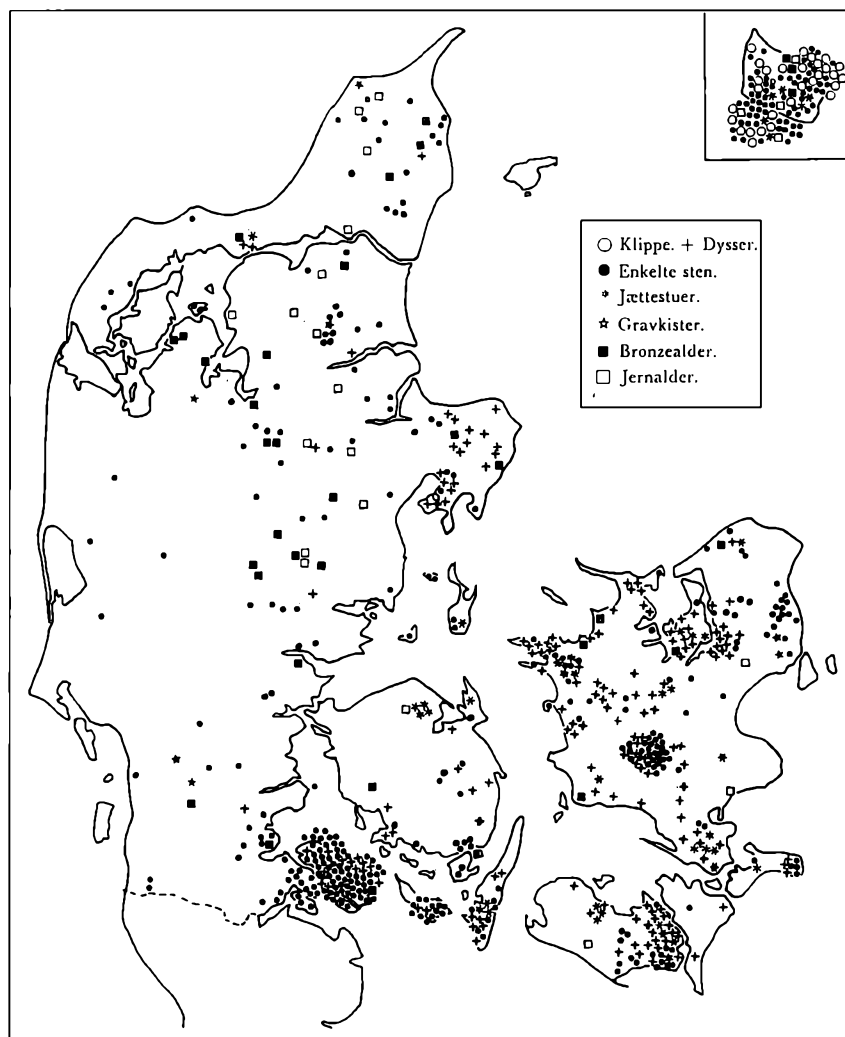
Det virker, som om der er en slags regler for, hvilke andre helleristnings-tegn skåltegn er afbildet sammen med. I Danmark finder man dem sammen med klassiske solkors, med skibe eller sammen med fodtegn og menneskefremstillinger. Fra de svenske og norske helleristningsfelter kendes de desuden sammen med billeder af dyr. Man ser derimod næsten aldrig skåltegn sammen med håndtegn eller geometriske tegn og heller ikke på indersiden af sten, der hører til stenkister i gravanlæg. Om skåltegn var en slags soltegn, eller om de havde en praktisk funktion, er der gisnet meget om. Der er forskere, der fortolker tegnet som et månesymbol, selvom denne tolkning regnes for meget lidt sandsynlig.

Der er dog efterhånden bred enighed om, at skåltegnene ikke så meget havde betydning som motiv, men at det snarere var handlingen at lave tegnet, der var det vigtige. Det kan være en forklaring på de ofte op til hundrede skåltegn, der kan være på en enkelt sten. Her er det sådan, at skåltegnene 'respekterer hinanden'.

Skålteggenes størrelse varierer fra 2-7 cm i diameter og omkring 1-2 cm i dybden, men de kan også være meget svagt udprægede. De er som regel pikket ind i stenen, dvs. hamret ind med ganske små slag, sandsynligvis med en slagsten af granit. Næsten alle størrelser sten er blevet anvendt - både ganske små, såkaldte lomme-skålsten og store overligere på dys-

ser, som det ses på fig. 2 fra Nørreskov i Egen Sogn. Nogle af overliggerstenene i denne skov er estimeret til at veje op til 20 tons og er nok nogle af de tungeste, der findes i landet. Der er omkring 50 skålgruber indhugget på oversiden af dette gravanlæg. Det er en dyssekammerrest, der aldrig er blevet nærmere undersøgt. Bortset fra store mængder brændt flint rundt

Fig. 1. Udbredelseskort skålgruber.

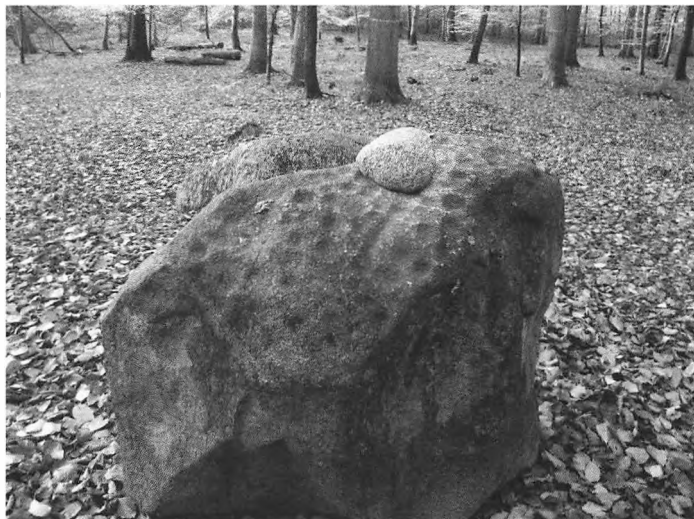

Fig. 2. Skåltegnsten fra Nørreskov, Egen sogn.

om selve anlægget er der hidtil ingen fund registreret.

Selve overliggerstenen måler 0,30 x 0,95 x 0,85 m. I oldtiden har dette område muligvis været skovfrit, og stenen har været til at se viden om. Undersøgelser af sådanne sten har vist, at skåltegnene ikke er indhugget på samme tid men over et længere tidsrum. Man er altså vendt tilbage til stenen igen og igen for at udføre denne handling - at lave et skåltegn. Skåltegn tilhører en helt egen kategori og bevæger sig muligvis i en kultisk-religiøs kontekst, der ikke kan betragtes helt adskilt fra dagligdagen, men hvis oprindelige og fulde udtryk vi ikke kan rekonstruere.

Skåltegn og gravanlæg på Als og Sundeved

Når man ser på helleristninger og skåltegn, er det vigtigt at huske, at det først og fremmest var et budskab, der blev formidlet fra den, der lavede skåltegnene, til dem der så skåltegnene. Det var et budskab, som på det tidspunkt gav mening. I dag kan vi

have svært ved at forstå denne mening, fordi vores virkelighed er en helt anden. Man må derfor vælge, hvordan man vil fortolke dem - enten ud fra et mytologisk aspekt, en billedkilde, som man håber at rekonstruere oldtidens religion ud fra, eller en mere pragmatisk måde at tilgå dem, nemlig som man gør med andet arkæologisk materiale. Her er fremgangsmåden at samle sammenligneligt materiale, undersøge hvilken kontekst materialet (her skåltegnene) optræder i, hvor og i hvilken kombination de optræder, og om der er sammenhæng mellem tegn og materiale.

Der er ingen tvivl om, at gravskik og skåltegn har været knyttet sammen. Det har vist sig, at skåltegn fra grave forekommer på randsten, væg eller bæresten, overliggere og paksten. Forhistoriske gravanlæg består nemlig af forskellige slags sten, der befinder sig over eller under jorden, og som har hver deres betydning for selve graven. Når man anlagde en dyssegrav i stenalderen, bestod grav-

Fig. 3. Bavnakhøj ved Tandslet.

kammeret af flere bæresten og en overligger, der som regel kunne ses rundt om i landskabet. Bærestenene og overliggeren dannede et gravkammer for den eller de afdøde, som man kan se på fig. 3, dyssegravnen Bavnakhøj, som er et flot eksempel fra Tandslet. Denne dysse blev registreret allerede i 1922 og fredet omkring den tid og står derfor så flot tilbage på åben mark i landskabet.

I bronzealderen byggede man anderledes, idet selve gravkammeret var overdækket af en jordhøj. Her lagde man som regel randsten ud, der dannede en stenkreds rundt om den centrale grav, der kunne bestå af et gravkammer med mindre bæresten og en overligger, der som regel kun var en mindre, flad sten. I nogle tilfælde blev gravene i bronzealderen dækket af paksten, der kunne være næve- til hovedstore, og som kunne ligge i et tæt lag over selve den centrale grav. Det er her, man ofte finder de små 'lommeskålsten'. Når skåltegnene befinder sig på indersiden af gravkammeret eller som del af randstenskæ-

den, må man gå ud fra, at de havde en betydning i forbindelse med gravlægningen, for når de var blevet dækket med jord, var der jo ingen, der kunne se dem - de har så at sige været lavet til de døde. Skåltegn på synlige overliggerere må derfor have haft en anden funktion eller betydning end skåltegn på de 'skjulte' sten fra bronzealderen. I modsætning til de andre skandinaviske lande findes der ikke jordfast fjeld i Danmark, bortset fra på Bornholm, hvor fri-landshelleristninger da også findes i stort tal. I resten af Danmark findes både skåltegn og regulære helleristninger derfor på de sten, istiden har transporteret hertil fra det øvrige Skandinavien. Det drejer sig om granit, gnejs, forskellige basalter og andre typer. Skåltegnenes distribution er derfor i høj grad afhængig af, hvor der findes sten - i Danmark er det altså mere eller mindre tilfældigt og styret af, hvor istiden har transporteret materialet hen. Man har mest brugt granit, der er hård, men relativ let at pikke en given figur i. Forsøg

med stenhugning har vist, at det ikke tager mere end et par timer at hugge en skålgrube af standardstørrelse i en ikke alt for hård stenblok.

Alene i Museum Sønderjyllands område findes 138 lokaliteter med skåltegnssten, hvoraf ca. 112 er fundet på Als og Sundeved (se udbredelseskort fig. 1). Det er en utrolig stor fundtæthed, der muligvis kan forklares med, at både skåltegnssten og helleristningssten har haft stor bevågenhed her i området, fordi museumsfolk på Sønderborg Slot i flere generationer har haft en forkærlighed for denne fundgruppe og meget tidligt begyndte at registrere dem. Især Jens Raben var foregangsmand på området. Omkring 20% af de kendte sten fra Als og Sundeved blev i starten af forrige århundrede brugt som stolpe- eller ledsten. Der findes også en del skåltegnssten i kirkernes granitsokler som f.eks. i Sct. Marie Kirke i Sønderborg, i Hagenbjerg Kirke, i Lysabild Kirke eller i diget til indgangen til Egen Kirkegård. I Glob's fortegnelse nævnes der ledstolpesten, der er kløvet ud af større blokke med skåltegnssten, og i Rabens optegnelser

omtales flere gange skåltegnssten fra diger eller rester af sten, der er slået til skærver.

Dette er ikke den eneste grund til det store antal registrerede fund. Også de mange bevarede dyssegrave på Als og Sundeved er en del af forklaringen. Mens store gravanlæg andre steder i landet forblev uregistrerede, eller overliggersten blev brugt til vejarbejde og andet gennem den første del af forrige århundrede, var det her, man restaurerede og registrerede utrolig mange af gravene. Der er registreret 17 billedsten - altså løse, mindre sten med motiver - i Sønderjylland. Af disse er 12 fra Als og Sundeved. Nogle af dem har ukendt findested (fig. 4), og befinder sig i samlingen på Sønderborg Slot. To af stene viser muligvis billeder af en plov. Plovbilleder er også kendt fra de svenske helleristningsfelter, så der er mulighed for at foretage en stilistisk sammenligning af motiver. En anden skåltegnssten med ukendt findested kan ligeledes være fra et gravanlæg, måske en såkaldt randsten fra en bronzealderhøj (fig. 5).

Der dukker hele tiden nye og gam-

Fig. 4. Motivsten fra Sønderborg Slot, ukendt findested: Billede af en plov?

Fig. 5. Sten fra randstensskæde? Sønderborg Slot.

melkendte skåltegnsten op i Museum Sønderjyllands område. Ved deres hjælp får vi stadig flere oplysninger om området i forhistorisk tid.

I 2015 dukkede en sten, der havde været 'forsvundet' i en årrække, op. Den havde i et stykke tid ligget i et markdige ved Kydsnor ved Ulkebøl. Derefter lå den i en have ved Bjørnemose og er nu i privat eje (fig. 6). Størrelsen tyder på, at også den oprin-

deligt har været en del af et gravanlæg og muligvis har været overligger. En del af stenen er brudt af. Denne sten er nærmest systematisk oversået med skåltegn, og det ses tydeligt, at de respekterer hinanden og er indhugget ganske tæt. Stenens oprindelige placering er usikker, men den kan være fra den overpløjede langdyse Nørringhøj. Herfra kendes en sten med skåltegn, der blev slået til vejskærver.

Fig. 6. Skåltegnsten fra Kydsnor.

Det kan være svært at se forskel på de gruber, der findes på sten - ikke alt er skåltegn. Mange store sten kan være oversået med små huller eller gruber, men de er som regel meget mindre, omkring 0,5 cm i diameter og lige så dybe. Det er naturlige mærker. Der er også tit andre indhugninger udført af menneskehånd, der kan forveksles, hvis man ikke er vant til at se på dem: Kløvningmærker der blev udført i forbindelse med udvinding af skærver eller sten til vejbygning eller lignende.

Lommeskålsten er en ganske særlig slags fundgruppe. Her drejer det sig om sten, der ligner helt almindelige slagsten, som man finder på bopladser fra neolitikum, bronzealder og jernalder. De er 7-10 cm lange med en bredde på 7-8 cm. Det er naturligt formede sten med regelmæssigt indhuggede gruber, der ofte er ret fimpudsede i bunden. Det drejer sig ofte om sten, der har to skålgruber, der er modsatrettede på hver sin sideflade. Der er ofte slag- eller knusemærker på stenen, der viser, at den også har været brugt til noget andet, altså har haft en funktion som værktøj. Det er svært at datere de små sten, selvom de sikkert er samtidige med skåltegnene på de store dysseoverligger eller andet. De er næsten alle løsfund. Kun i tre eller fire tilfælde vides det fra Als og Sundeved, at de stammer fra gravhøje og har været såkaldte paksten, som enten har dannet fyld i gravanlægget eller som - måske - har været en gravgave. I andre dele af landet er dette til gengæld dokumenteret flere gange.

Skåltegnene er ligesom billedstene glimt af bronzealderens billed- og symbolverden, der muligvis henviser

til en forestillingsverden, vi ikke kan have begreb om. I tiden mellem bronze- og jernalder (ca. 300 f.Kr.) viger helleristninger og skåltegn for billed- og symboludtryk på andre medier som f.eks. bronzer og lerkar for så helt at forsvinde i jernalderen. Det eneste tegn, der holdt sig op i vikingetiden, var således skåltegnet. Hvilken betydning det havde på dette tidspunkt, kan vi ikke på nogen måde sikkert afgøre i dag. ■

Litteratur

- Brück, Joanna: Ritual and Rationality: Some Problems of Interpretation in European Archaeology. I: *European Journal of Archaeology* 1999, 2, side 313-344.
- Capelle, Torsten: *Bilderwelt der Bronzezeit. Felsbilder in Norddeutschland und Skandinavien*. Mainz 2008.
- Glob, Peter Vilhelm: *Helleristninger i Danmark*. I: *Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter Bind VII*. Aarhus 1969.
- Kaul, Flemming: *Bronzealderens religion. Studier af den nordiske bronzealders ikonografi*. København 2004.
- Malmer, M.P. 1989: *Principles of a non mythological explanation of North-European Bronze Age rock Art. Bronze Art Studies*. Transactions of the British-Scandinavian Colloquium in Stockholm. May 10-11., 1985.
- Matthes, Lilian: *Bilder für die Toten in bronzezeitlichen Gräbern Nordeuropas*. Upubliceret magisterspeciale. WWU Münster 1996.
- Nord, Jenny: *Changing Landscapes and Persistent Places. An Exploration of the Bjäre Peninsula*. AAL Series in Prima 4, No. 29, 2009
- Peyrony, Denis: *La Ferrassie: Moustérien-Périgordien-Aurignacien*. I: *Préhistoire*. 1934, side 1-143.

1066 og alt det der

Af Jens Bruun

Hvad har et oprør i England anført af jarlerne Edwin og Morcar for 950 år siden at gøre med Slesvig og Sønderjylland? Pensioneret kontorchef Jens Bruun fortæller den dramatiske historie, der også omhandler drabet på Knud den Hellige i Skt. Albani Kirke i Odense.

2016 er 950-året for Wilhelm Erobrerens erobring af England, da han vandt over kong Harold Godwinson i slaget ved Hastings. 2016 er også 930-året for drabet på kong Knud IV (den Hellige) i Skt. Albani Kirke i Odense. Drabet var en følge af det mislykkede Englandstogt eller rettere en følge af de bøder, Knud idømte de ledingsfolk, der var draget hjem før tid.

Wilhelm kendte godt til Knuds planer om et Englandstogt, og ifølge den seneste engelske forskning fik det stor betydning for de kommende århundreders skatteopkrævning, idet Wilhelm fik udarbejdet det store register, som senere fik navnet 'Domesday-book'.

Mellem 1066 og 1086 skete der også noget mellem danskere og angelsaksere på den ene side og normannere på den anden side. Denne artikels påstand er, at disse begivenheder var en indirekte medvirkende årsag til drabet på Knud den Hellige, en begivenhed hvor Sønderjylland og ikke mindst Slesvig kom til at spille en markant rolle.

Slesvig var på denne tid at betragte som Danmarks 'hovedstad', selvom et sådant begreb endnu ikke gav mening. Men det var her, kongen som

oftest opholdt sig, og byen har sandsynligvis været landets største i midten og anden halvdel af 1000-tallet. I 1050 var Hedeby blevet afbrændt af den norske konge, men allerede på dette tidspunkt var størstedelen af de administrative institutioner samt den vigtige handel blevet forlagt fra Hedeby til den halvø på nordsiden af Slien, hvor Slesvig kom til at ligge. I løbet af anden halvdel af 1000-tallet blev der bygget store kajanlæg syd for den domkirke, hvis første udgave også opførtes i disse år. Desuden lå der i Slesvig en stor kongsgård, der først i 1200-tallet blev overdraget franciskanermunkene til deres kloster, mens kongen flyttede ud på Mågeøen i Slien ud for Slesvig. Men da var Slesvigs betydning i riget allerede aftaget dramatisk. Fra omkring 1100 flyttede rigets centrum langsomt fra Slesvig i vest til Roskilde og Lund i øst.

Men for at begrunde tidligere nævnte påstand nærmere må vi tilbage til 1066 eller rettere 1068. Da begyndte et oprør at spire frem i den mest nordisk prægede del af England: Northumberland - altså den nordlige del fra floden Humber i syd til floden Tees i nord, som fra 1016 var grænsen til Skotland. Området svarer omtrent til Danelagen.

Det var dog først året efter, at oprøret fik momentum. Det var de to jarler Edwin og Morcar, der gjorde oprør. Før 1066 havde de også været jarler af Northumberland. De havde fået området i stedet for Harold Godwinsons bror Tosti, som havde gjort

Foto: Jens Vellew.

Ruinerne af Skt. Mikael's Kirke i Slesvig. Kirken tilhørte et benediktinerkloster, muligvis Danmarks ældste, grundlagt mellem 1050 og 1070.

sig upopulær hos lokalbefolkningen. Harold, som på det tidspunkt var i tjeneste hos Englands kong Edward Bekenderen, støttede de lokale mod sin egen bror, hvilket fik kongen til at overdrage jarlembedet til to lokale stormænd Edwin og Morcar.

Dette førte til, at Tosti fik overtalt den norske kong Harald Hårderåde til at angribe England. Men i slaget ved Stamford Bridge blev han slået af Harold Godwinson, som ved Edward Bekenderens død var blevet hyldet som konge. Nogle uger senere blev så Harold slået af Wilhelm af Normandie (som herefter blev kaldt Erobreren) ved Hastings, men de to nort-

humbriske jarler Edwin og Morcar deltog ikke i slaget, og de svor Wilhelm troskab.

Wilhelm stolede ikke på dem, og tog dem derfor med til Normandiet, da han tog tilbage hertil senere på året. De må dog have fået lov til at rejse tilbage til deres jarledømme i Northumberland, for i 1068 startede de her et oprør mod Wilhelm. Det blev kort, for da Wilhelm med en styrke drog mod Northumberland og besatte dennes vigtigste by, York, bad de om nåde, hvilket Wilhelm tilstod dem. Wilhelm byggede i den følgende tid en del borge for at sikre sit styre. Således byggede han også en borg i selve York.

Dette var ikke nok til at sikre roen i Northumberland, for da Wilhelm i slutningen af 1068 drog tilbage til Normandiet, startede et nyt oprør. Denne gang ledet af et barnebarn af den konge, som havde kæmpet mod Knud den Store om magten i England omkring 1015-1016. Dette barnebarn hed Edgar Ætheling.

Edgar fik følge af de to jarler Edwin og Morcar. Sammen angreb de den borg, som Wilhelm havde ladet bygge i York. Borgens kommandant sendte bud til Wilhelm, at han ikke kunne holde ud i længere tid mod oprørernes styrker.

Kampen om York

Wilhelm reagerede hurtigt. Han marcherede mod nord og kom til York

tidsnok til at redde borgen og dens besætning. Belejrerne havde ikke været opmærksomme på muligheden af, at Wilhelm kunne komme borgen til hjælp. De blev derfor fuldstændig overrumplet af Wilhelms styrker og hugget ned. Han blev kun otte dage i York, men igangsatte bygningen af endnu en borg, denne gang uden for byen.

Oprørerne var imidlertid ikke slået. Da Wilhelm var draget bort, angreb de borgen i York på ny, men kunne ikke indtage den.

I august 1069 kom en dansk styrke til hjælp. Fra danske kilder kender vi ikke til dette togt, uanset det blev ledet af Svend Estridsens to sønner Harald (senere med tilnavnet Hen, konge fra 1076-1080) og Knud (senere

Cliffords Tower er den ældste bevarede del af borgen i York. De ældste dele stammer fra 1200-tallet, og tårnet ligger det samme sted, hvor Wilhelm i 1068 opførte den første borg ved York under kampene med den danske hær.

den Hellige, konge fra 1080-1086). De blev vejledt af Svends broder Asbjørn. Denne havde boet i England, men var flygtet til Danmark efter Wilhelms erobring af landet.

Den normanniske styrke på de to borge i York blev advaret af Wilhelm, fordi den danske flåde først blev set ud for Dover. Herefter sejlede den op langs østkysten af England for til sidst at lægge ind ved Humberens munding. Borgens besætning afbrændte York, for at byens bygninger ikke skulle give dækning for angriberne. De lokale oprørere med kongesætlingen Edgar Ætheling i spidsen sluttede sig til den danske styrke, og sammen rykkede de igen frem mod borgen i York. Da borgens besætning gjorde udfald, blev den hugget ned af de forenede danske og angelsaksiske styrker. Borgen blev dernæst erobret og revet ned.

Wilhelm, som var optaget af nogle mindre oprør i Sydengland, sendte derfor en mindre styrke ledet af et par af sine mænd. De to parter mødtes i Lincolnshire syd for York. Dette slag endte nærmest uafgjort, men de danske styrker søgte nu tilbage mod York. Wilhelm, som i mellemtiden havde sikret det sydlige England, rykkede derfor mod denne by, men han blev forsinket i tre uger af en flod, der var gået over sine bredder. Da han kom til York, havde danskerne forladt byen til fordel for deres flåde ved Humberens munding. Nogle historikere antager, at de var blevet betalt for at rømme området, det som vi kender som 'danegæld', men de havde også plyndret i byen Yorks ruiner, så de var velforsynede med guld og andet bytte på dette tidspunkt.

Det var som konsekvens af dette

oprør, at Wilhelm umiddelbart efter lagde store dele af Northumberland øde.

Det følgende er der ikke enighed om. Nogle moderne kilder mener, at Svend Estridsen selv kom i 1070. En del af flåden sejlede ned ad den engelske østkyst og gik i land ved Ely, som på den tid lå på en ø, som det var svært at komme ud på. Den var derfor en god base for et oprør. Oprørerne plyndrede den lokale klosterkirke for kostbarheder og overdrog hele byttet til danskerne. Disse blev dog ikke for at støtte oprøret, for da Wilhelm rykkede frem mod Ely, var danskerne væk. Muligvis igen købt bort af Wilhelm. I hvert fald sejlede de bort på ny.

Dette var dog ikke den sidste gang, danskerne kom til England. En ny revolte mod Wilhelm brød ud i 1075. Denne gang var det ikke beboerne i Northumberland, men et par normanniske stormænd, som var utilfredse med de landområder, Wilhelm havde givet dem. Oprøret løb ud i sandet, og de to oprørsledere flygtede fra Wilhelms riger og lande, men efter oprøret viste der sig igen en dansk flåde ved den engelske østkyst.

Danegæld og plyndringer

Denne flåde var muligvis tilkaldt af den ene af de to oprørsledere, en bretoner ved navn Ralph, som efter nogle kilder flygtede til Danmark for at hente hjælp, da oprøret blev nedkæmpet. Den danske flåde var også denne gang under ledelse af Svend Estridsens to ældste sønner: Harald og Knud.

Denne gang blev de ikke købt bort, men da de ikke fik lokal støtte, plyndrede de langs østkysten, inden de

To Svend Estridsen-mønter præget i Slesvig.

vendte hjem via Flandern, hvis greve, Robert Friseren, var en fjende af Wilhelm. Robert havde nemlig taget grevskabet fra sin afdøde broders børn. Denne greve havde været en af Wilhelms støtter. Deraf fjendskabet.

Når det erindres, at Knud senere blev gift med en datter af Robert Friseren, må det formodes, at de første drøftelser af et muligt giftermål skete her. Muligvis har Knud også haft tid til at studere grevens administration af Flandern, som var et relativt lille område, og hvor greven kunne gribe ind direkte modsat f.eks. den franske konge, som måtte dele sin magt med sine vasaller.

Efter Sven Estridsens død på kongsgården Søderup mellem Tinglev og Rødekro blev hans søn Harald valgt til konge (1076 - 1080). Saxo hævder, at medens Harald var konge, plyndrede hans bror Knud i Østersøen. Dog kan Knud også have været i Flandern; han havde blandt andet flamske krigere i sin hird, da han og hirden blev dræbt i Skt. Albani Kirke i 1086.

Samlet set var de danske flåder vendt

tilbage til Danmark med bytte, både plyndringsgods og i nogle tilfælde i form af danegældbetaling i mønt for at rejse hjem uden at plyndre.

Dette var noget, man må have noteret sig i Danmark. Engelske penge er fundet i vidt omfang i Danmark og Sverige. Dette ses som et udtryk for, at de nordiske krigere, som kom til England, i vidt omfang vendte hjem medbringende engelske mønter erhvervet ved plyndring eller danegæld.

Efter Knud den Store var blevet konge 1018, blev antallet af krigere (huskarle) reduceret. Da vi stadig finder engelske mønter i Danmark, må det tages som et udtryk for, at disse huskarle vendte hjem med deres sold.

Dette kan sandsynliggøres ved, at strømmen af engelske mønter svandt ind til næsten intet, da den engelske konge Edward Bekenderen i 1049 og 1050 afviklede de sidste danske (skandinaviske) huskarle. De engelske mønters brug i Danmark synes alt i alt at være begrænset til perioden ca. 990 til midten af 1000-tallet.

En af de ting, som Svend Estridsen netop nævnes for er, at han reorganiserede det danske møntvæsen. Dette har måske været nødvendigt, fordi der pludselig ikke var nogen engelske mønter i Danmark.

Togterne i 1069/70 og 1074 kan have mindet danskerne om de rige muligheder, der var i England, for den aktive mand, og det må have været en stor del af incitamentet for et nyt togt til England, da Knud, Svend Estridsens søn, udbød ledning. Denne må have været udbudt i 1084, for at man kunne gøre klar til at samles i foråret 1085.

Henrik IV og Berta i Den Gyldne Bog fra benediktinerklosteret i Prüm. Begyndelsen af 1100-tallet.

Grænsen vogtes, og et plyndringstog smuldrer

Rygtet herom nåede i hvert fald England i 1084, for i det år udskrev Wilhelm en forhøjet skat på 6 pennies pr. skatteobjekt, hvor normalen var 2 pennies. Mulige problemer med at fordele denne skat kan have ført til, at Wilhelm fik indsamlet det materiale, som senere blev kaldt "Domesday-book", en slags skatte-registrant.

I 1085 samledes den danske flåde i Limfjorden, men kong Knud kom ikke. Da der var problemer ved den danske sydgrænse, opholdt han sig i Slesvig by. Her havde han i 1080 sat sin lillebror Oluf (senere kong Oluf Hunger) til at vogte grænsen og stå i spidsen for Slesvigs styre. Problemet i 1085 var, at den tysk-romerske kejser Henrik IV stod bag et oprør mod paven i Rom. Han havde udnævnt en modpave, Clemens III, der også blev

støttet af den danske kirkes formelle overhoved, ærkebiskop Liemar af Hamborg. En række biskopper fra Saksen, herunder biskopperne af Halberstadt og Magdeburg blev forfulgt af kejseren for deres støtte til paven i Rom, og de flygtede til Danmark, hvor Knud af ukendte årsager tog imod dem. Hermed satte han sig op imod den mægtige tysk-romerske kejser, og kejseren var på vej med en hær! Selv om Knud havde placeret sin broder Oluf som jarl i Slesvig, har han tilsyneladende selv ønsket at være til

Knud den Helliges segl fra et nu tabt dokument dateret 21.5.1085.

stede, hvis det skulle brænde på. Kejseren skulle helst ikke komme længere end til Danevirke.

Problemet med tyskerne trak ud, og flådens mandskab, som havde forventet et rask plyndringstogt som de to tidligere i 1069/70 og 1075, blev utålmodigt og drog hjem, så da Knud nåede frem fra Slesvig, efter at faren var drevet over, var flåden stærkt reduceret. Efter de senere ledingsbestemmelser skulle et ledingsskib udrustes med proviant for 16 uger. Hvis et togt uden for Danmarks grænser blev længere, måtte man plyndre, eller også blev det afblæst og mandskabet hjemsendt. Vi ved ikke, om lignende regler gjaldt i 1085, men det er nok sandsynligt, så det er ikke uforståeligt, at flådens mandskab drog hjem.

Knud havde en anden opfattelse, og iværksatte året efter i 1086 en række repressalier i form af bøder. Dette førte til et oprør mod ham - måske fordi flådens mandskab året før var samlet med forventning om plyndringsgods og danegæld. I stedet blev togtet - og dermed byttet - ikke til noget, og oven i dette fik de bøder. For mandskabet at se var det kongens

fejl, at han ikke indfandt sig i Limfjorden. De bristede forventninger holdt op imod de kongelige bøder har fået vreden til at bryde ud i form af det oprør, som førte til Knuds død i Odense den 10. juli 1086.

I England har Wilhelm Erobreren været lettet, da denne besked nåede ham. Den tidligere nævnte skat, var blevet brugt til at hverve den største hær, man indtil da havde set i England. Kysten var rømmet mange mil ind i landet for alt, som kunne føde en hær. ■

Kilder

Sønderjyllands Historie bind 1. Aabenraa 2008.

Gyldendals Danmarkshistorie bind 1, afsnit v. Aksel E. Christensen.

Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bind 3 v. Peter Sawyer og *bind 4* v. Ole Fenger.

Thomas, Hugh: *The Norman Conquest: England after William the Conqueror*, 2007.

Engelsk Wikipedia: *William the Conqueror*. Katalog til udstillingen 'Die Salier. Macht im Wandel', Historisches Museum der Pfalz Speyer, 10. april - 30. oktober 2011.

Det tyske feltpostvæsen under Første Verdenskrig

Af Hans Wolf

Soldaternes kontakt med hjemmet var af stor vigtighed for såvel kampmoralen ved fronten som for kvindernes livsmod på hjemmefronten under Første Verdenskrig. Speciallæge dr.med. og historiker cand.mag. Hans Wolf har undersøgt det kejserlige tyske feltpostvæsens organisering og effektivitet.

INGER FRIIS SKREV I SIT DAGLIGE brev til sin mand, Jørgen Friis, den 6. september 1916: "Tak for dit brevkort, som jeg fik i formiddag. Det er fra den 2. sept.". På dette tidspunkt deltog Jørgen i de hårde kampe på Vestfronten syd for Somme omkring Cléry og Leforest. Selv om krigen rasede, tog det således kun tre til fire dage, før et postkort fra skyttegraven nåede frem til gården i Fjelstrup i Nordslesvig. Så effektivt var det tyske postvæsen under Første Verdenskrig!

Det var det civile kejserlige tyske postvæsen, 'Reichs-Postamt', der havde det overordnede ansvar for postbesørgelsen begge veje mellem hjem og front. På mobiliseringsdagen den 1. august 1914 blev der, som planerne foreskrev, etableret en 'Feldpostabteilung', der fik ansvaret for de ca. 29 milliarder breve, postkort og pakker, der under Første Verdenskrig blev sendt mellem front og hjem. 'Feldpostbehörde', feltpostmyndigheden, var dels underordnet 'Feldpostabteilung' dels OHL, 'Oberste Heeresleitung'. Den daværende chef for 'Reichspostamt', Karl Schracke, har i sin bog, 'Geschichte der deutschen

Feldpost im Kriege 1914/18', udførligt beskrevet, hvorledes det som regel kunne lade sig gøre at besørge alle disse forsendelser inden for en rimelig tid.

Et brev fra Nordslesvig til fronten måtte ud på en omstændelig rejse, før det kom frem til adressaten. En direkte postforbindelse mellem hjemmet og fronten var det pga. af det enormt store antal forsendelser ikke muligt at etablere, så derfor var der indskudt nogle 'Zwischenstelle', mellemstationer.

Den under Første Verdenskrig anvendte organisation var etableret allerede før krigen i 1864 og 1866, reguleret i 'Dienstordnung für die Postanstalten vom 16. August 1867' og gennemprøvet under krigen 1870-71. På vejen fra hjemmet til fronten skulle forsendelserne gennem mellemstationer, de såkaldte 'Postsammelstelle' og 'Leitstelle', og på vejen fra front til hjem gennem de såkaldte 'Sortierstelle' og 'Verteilungsstelle'.

Posthuset i hjemstavnen, 'Aufgabepostanstalt', skulle hurtigst muligt samle forsendelserne i bundter og sende disse til et 'Postsammelstelle'. Allerede den 1. august 1914 var der rundt i Tyskland etableret 15 'Postsammelstelle', der hurtigt blev udvidet til 23. Her blev forsendelserne adskilt i brevpost, 'Nachrichtenpost', og pakkepost, 'Päckchenpost'. Når de indkomne postsække, som kunne udgøre mere end 4.000 dagligt, med posttogene var ankommet til et 'Post-

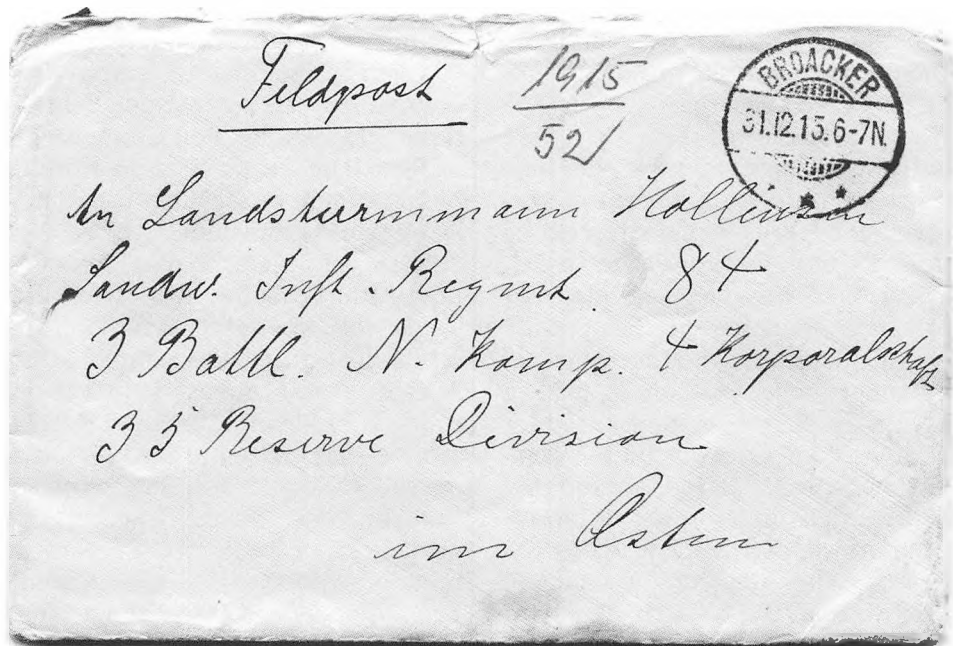
sammelstelle', iværksattes en tredelt sortering (Grob-, Mittel- und Feinsortierung), der endte med sortering til den mindste enhed, som var berettiget til selvstændigt at modtage post, f.eks. en bataljon.¹⁾

Forudsætningen for en korrekt sortering var den såkaldte 'Feldpostübersicht', en oversigt over hvor alle troppeafdelinger befandt sig. En sådan oversigt blev udarbejdet af krigsministeriet til 'Feldpostabteilung', som så skulle videregive denne information til alle 'Postsammelstelle'. Efter mobiliseringen den 1. august 1914 blev der arbejdet dag og nat for at fremstille denne 'Feldpostübersicht', som imidlertid først forelå

den 13. august.²⁾ Da der så af OHL under hærens fremrykning mod vest og hærens tilbagetog i øst blev iværksat 'Postsperr', er det indlysende, at der på dette tidspunkt ophobedes en mængde post til stor forbitrelse for brevskriverne.

Gennem hele krigen var der mange vanskeligheder med at opdatere 'Feldpostübersicht' pga. de hyppige ændringer i hærenhedernes opholdssted pga. flytning af regimenter fra en division til en anden og divisioner fra et frontafsnit til et andet eller endog fra Østfront til Vestfront og omvendt. Sådanne flytninger blev ofte i en periode af strategiske hensyn hemmeligholdt for 'Postabteilung'. Selv

Et autoriseret feltpostbrev fra hjemmet til fronten med en korrekt adressering, dvs. soldatens navn, rang og tilhørsforhold. Lokaliteten måtte af hensyn til hemmeligholdelsen af divisionens opholdssted og bevægelser ikke fremgå af brevet. Breve op til 50 g og pakker op til 500 g kunne sendes uden gebyr. Sådanne kuverter og postkort var massefremstillet og blev stillet gratis til rådighed.

kompanier var underkastet flytninger. F.eks. flyttede Christian Hollensens kompagni flere gange i løbet af 1916 på Østfronten mellem 5., 35. og 47. Reservedivision og i 1918 til det besatte Ukraine.

Til et 'Postsammelstelle' kunne der på en måned komme op til 556 telegrafiske ændringsmeddelelser til 'Feldpostübersicht', men ofte var telegrafforbindelsen optaget af hæren, og telegrafi vedrørende ændringen kom i anden række.

Disse forhold gjorde, at adresserne på breve og pakker ofte ikke var korrekte, så de måtte sendes tilbage til et 'Postsammelstelle' i Tyskland til fornyet adressering.

I løbet af krigen blev der oprettet utallige militære specialenheder. Med oprettelse af sådanne som f.eks. flyve- og luftskibstroppe, sanitetsindretninger, administrationer af de besatte områder osv. måtte andre fordelingsmåder tages i brug. Disse enheder blev identificeret ved f.eks. 'Ortskommandatur Nr. 3, Deutsche Feldpost Nr. 411'. Op mod 30.000 selvstændige enheder måtte i krigens slutfase optages i 'Feldpostübersicht'.

På 'Postsammelstelle' blev de sorterede forsendelser lagt i postsække,³⁾ der blev forsynet med adressesedler, som det f.eks. ville være sket med det ovenfor viste brev til teglværksejer Christian Hollensen, hvis tilhør var 'Landwehrinfanterieregiment 84, 3. Batallion, Neuss Kompagni, 4. Korporalschaft, 35. Division im Osten', og opbevaret, indtil de blev videresendt med posttog til det såkaldte 'Leitpunkt', et postopsamlingssted i nærheden af arméen eller divisionen, hvortil forsendelser fra 'Postsammelstelle' over hele Tyskland ankom dagligt.

Af og til kunne flere arméer være fælles om det samme 'Leitpunkt'. 'Leitpunkt' Köln, Trier, Metz og Straßburg på Vestfronten og Königsberg, Thorn, Breslau og Dresden på Østfronten var, som det kunne formodes, de travleste. I en periode betjente 'Leitpunkt Köln' fem arméer og Generalguvernement Belgien. Til et bestemt 'Leitpunkt' ankom således forsendelsessække fra 'Postsammelstelle' fra hele Tyskland. For på 'Leitpunkt' at lette opdelingen af postsækkene til de forskellige arméer, eller som på brevet ovenfor til 35. Reservedivision, var postsækkene allerede på 'Postsammelstelle' mærket med arménnummer, divisionsnummer, regimentsnummer og evt. bataljonsnummer. På den måde kunne omladningen på 'Leitpunkt' af postsække fra toget fra 'Postsammelstelle' til toget til det lokale feltposthus ude ved fronten, den såkaldte 'Feldpostanstalt', foregå, uden at postsækkene skulle åbnes. Hvis der på et 'Postsammelstelle' var tilstrækkelig megen post, som skulle sendes til et bestemt 'Feldpostanstalt', kunne omladning på 'Leitpunkt' undgås, idet en sådan forsendelse kunne fylde en hel jernbanevogn.

Fra 'Leitpunkt' fik forsendelsestoget en postembedsmand med, som sørgede for, at postsækkene blev korrekt udleveret, enten på det såkaldte 'Umschlagsstelle', hvorfra postsækkene skulle videretransporteres, eller på det såkaldte 'Abstoßpunkt', hvor postsækkene blev afhentet af køretøjer, enten lastbiler eller hestevogne, til 'Feldpostanstalt', hvor posten til det enkelte kompagni blev udleveret til en postafhenter fra kompagniet.

Når postembedsmanden havde af-

Postopsamlings og -udleveringssted, 'Feldpostanstalt', ved bataljonen.

leveret postsækkene på det korrekte sted, overtog han posten fra fronten til hjemmet. Til at håndtere denne post, som af soldaterne var indleveret til 'Feldpostanstalt', og som kun var groft sorteret til større byer, provinser eller landområder, blev der indrettet 'Postverteilungsstelle' på passende steder nærmere hjemmet, ofte på samme sted som 'Postsammelstelle'. Mellem 'Feldpostanstalt' og 'Postverteilungsstelle' blev der indrettet 'Sortierstelle', hvor de groft sorterede forsendelser kunne finsorteres til byens eller provinsens postkontorer, 'Postanstalt', med andre ord til det enkelte posthus, hvorfra posten blev viderebragt til hjemmet af et postbud eller kunne afhentes. Det var denne organisation, der var så effektiv, at Inger Friis i Fjelstrup kunne modtage post fra skyttegravene ved Somme tre dage efter afsendelsen.

I perioder med stor bevægelighed af fronten, som det var tilfældet i krigens begyndelse på både Øst- og Vestfront, og den deraf følgende omfattende transport af tropper, heste, fødevarer til soldaterne, halm til hestene, ammunition og materiel frem til fronten og fra Vest- til Østfront og senere fra Øst- til Vestfront, blev den militære togkapacitet, som feltpostvæsenet også var afhængig af, overbelastet. Der kunne så opstå store ophobninger af brev- og pakkepost på postopsamlingsstederne og sorteringsstederne med deraf følgende forsinkelse i postgangen. I perioder befandt 'Postverteilungsstelle' sig på Østfronten op til 200 km fra de nærmeste intakte banegårde. Ofte måtte der anvendes hestevogne til transport af post på dårlige veje, der var vanskeligt fremkommelige pga. is og sne om vinteren og mudder ved

tøbrud. Midt i september 1915 ophobedes der post omkring Kowno i russisk Litauen, i alt 60-70 jernbanevogne. I sådanne perioder kom der formaninger fra hærledelsen til hjemmefronten om at begrænse antallet af pakker, og der etableredes midlertidige postspærringer både fra front og hjemstavn.

Det kunne ske, når pakken kom frem, at soldaten var afkommanderet, sendt på orlov, på lazaret, savnet eller måske endda død. Det følte uremeligt at sende en sådan pakke tilbage til afsenderen, hvilket i princippet var reglen, med mindre følgende var angivet på pakken: 'Wenn unbestellbar, zur Verfügung des Truppenteils'.

Der var behov for at skaffe aviser, tidsskrifter og bøger ud til soldaterne, især da krigen ved fronterne blev en

stillingskrig. Foruden soldaterne i skyttegraven skulle også soldaterne i 'Etappe' og de tyskere, der varetog administrationen af de erobrede områder, betjenes. Tyskerne var som helhed veloplyste efter obligatorisk skolegang og havde behov for, så godt det nu kunne lade sig gøre under den militære og hjemlige censur, at følge med i, hvad der foregik i hjemstaven, hvilke bekendte og venner der var faldet i krigen, begivenhederne i Tyskland - for de dansksindede nordslesvigere i Nordslesvig - og internationalt. Nu var der i de lange aftener tid til afslapning, samtale og læsning i 'Unterstand', i kvarter i landbyerne eller i soldaterhjem.

'Feldpostabteilung' forestod også udsendelsen af aviser til fronterne. Aviserne blev i de fleste tilfælde sendt

Funktionærer og postsække fotograferet foran 'Kaiserlich Deutsches Feldpostamt' i Kolno på feltpostkort udgivet af 'Ostpreussenhilfe, Verband Deutscher Kriegshilfsvereine für zerstörte ostpreussische Städte und Ortschaften unter dem Vorsitz des Oberpräsidenten der Provinz Ostpreussen'.

Feldpost-Sammelstelle in Kolno.

Foto: Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie.

Dansksindede nordslesvigske soldater med dansksindede aviser på Østfronten. Det drejer sig om de tre nordslesvigske aviser, Heimdal, Flensborg Avis og Dybbøl-Posten. Den fjerde menes at være Nationaltidende, der blev udgivet i København.

som breve fra hjemmet eller i et omslag fra avisredaktionen. Omslagene skulle identificeres med navn og hærafdeling og sendes via 'Postsammelstelle' til den enkelte abonnent ligesom breve og pakker. Kvantitativt drejede det sig f.eks. fra avisredaktionerne i Berlin om op mod seks millioner aviser per måned. Der var således behov for at lette denne procedure. Allerede i oktober 1914 blev der etableret et system, så postsække med aviser direkte kunne sendes til 'Leitpunkt' og derfra direkte til 'Feldpostanstalt' ved fronten. Lå avisredaktionen tæt på fronten, kunne abonnenten modtage avisen samme dag, som den var trykt.

Et hyppigt problem under bevægel-

seskrigen for brev-, pakke- og avispost var kravet om hemmeligholdelse af troppebevægelser og krigsstrategi. Hærledelsen hemmeligholdt som regel troppebevægelserne for 'Feldpostabteilung' eller indførte 'Postsperre', så der opstod forsinkelse i distributionen af breve m.m. I sådanne tilfælde kom der klager fra hjemmene og soldaterne ved fronten over postvæsenet, som jo i virkeligheden var uden skyld.

Et andet problem var aviserne til forflyttede, afkommanderede, sårede og døde. De skulle eftersendes eller returneres til hjemmet. Sckracke skrev dermed: "Wieviel Gutes hätte dagegen gestiftet werden können, wenn die Zeitungen den Truppenteilen und Laza-

retten zur freier Verwendung hätten belassen werden dürfen”.

Under krigen kunne alle typer aviser sendes til fronten, også de dansk-sindede nordslesvigske aviser. Dog var de naturligvis underkastet censur ligesom brevene. Senere hen i krigen, da den socialdemokratiske opposition i Rigsdagen mod krigen forstærkedes, blev det forbudt at sende socialdemokratiske aviser til fronten, idet den 'Burgfried',⁴⁾ der ved krigens begyndelse var blevet etableret mellem SPD (Die sozialdemokratische Partei Deutschlands) og rigsdagens højrefløj, formelt blev opløst. Gennem hele krigen var 'Die sozialdemokratische Feldpost' imidlertid tilladt, idet denne repræsenterede en fløj i SPD, der holdt fast på den såkaldte 'Burgfried'.

Der opstod skyttegravsaviser på soldaternes egne initiativer, dog ofte først efter at fronten var stivnet. Skyttegravsavisen 'Der bayerische Landwehrmann' opstod dog allerede i september 1914 og eksisterede gennem hele krigen. Disse aviser var tænkt som et humoristisk indslag i det trivielle frontliv og skulle kompensere for de psykiske belastninger af krigen. De beskæftigede sig som regel med frontlivets dagligdag. De blev ofte fremstillet i skyttegravene i offsettryk i et begrænset antal, men kunne også blive trykt i et større oplag i 'Etappe' eller som 'Im Schützengraben in den Vogesen', der i Leipzig blev trykt i op til 11.000 eksemplarer. Under svære kampe eller ved forflytninger blev udgivelsen ofte afbrudt, måske helt indstillet, hvis forfatterne og tegnerne var faldet i krigen.

Først efter at hærledelsen havde oprettet 'Feldpressestelle',⁵⁾ blev der udgivet egentlige feltaviser beregnet for

hele eller dele af hæren. Disse blev udgivet på initiativ fra overordnede officerer, som kunne beordre værnepligtige forfattere til sammen med efterretningsofficerer at udarbejde en feltavis. Blandt disse blev 'Liller Kriegszeitung' den mest kendte. Deres mission var ikke alene at underholde, men også at styrke 'Kampf und Durchhalten'. Feltaviserne blev skrevet og trykt i 'Etappe', hvor der var trykkerier, eller endog i Berlin. Mod slutningen af krigen måtte de indskrænke bl.a. pga. papirmangel. Det gjaldt f.eks. 'Kriegszeitung der 10. Armee' og 'Die Wacht im Osten', der var de betydeligste feltaviser på Østfronten. Redaktionernes sammensætning afspejlede ikke det store flertal af krigsdeltagere og var helt tydeligt af borgerlig og intellektuel observans uden indgående kendskab til frontlivet. Temaerne var meget forskellige lige fra 'Annektionen im Osten Europas' til 'Folgewirkungen von Geschlechtskrankheiten'. Der udkom specielle aviser for lazaretterne. For hærledelsen var korrespondancen mellem front og hjem, pakkerne, orlov og aviserne af stor betydning for opretholdelsen af soldaternes disciplin og krigsvilje.

Som et andet element til soldaternes underholdning blev der i 'Etappe', efter at fronterne var stivnet, etableret boghandler af tyske firmaer, ikke blot til soldaternes underholdning men også til firmaernes profit og til finansiel understøttelse af den tyske krigsmaskine. Således bestyrede nordslesvigeren Hans Christian Møller først i Brest-Litovsk og senere i den ukrainske landsby Povorsk en sådan boghandel.

Til slut skal det kort omtales, at for-

Aktiviteter i 'Unterstand', dækningsrum.

uden post og pakker skulle postvæsenet også tage sig af hærens kassevæsen. Alle bevægelser skulle indføres i en dagbog og hver måned kontrolleres af en instans, der blev kaldt 'Feldintendantur'. Postanvisningstjenesten var en enorm opgave. Alle soldater fik løn, som regelmæssigt blev udbetalt ved bataljonen. Da det ofte ikke var muligt at anvende denne løn på stedet, lod soldaten ofte beløbet sende hjem som tilskud til familien. Omvendt blev der fra det bemidlede hjem sendt tilskud til soldaten ved fronten. I april 1917 beløb disse postforsendelser sig til 115 millioner Mark. Skulle beløbene refunderes af den såkaldte 'Generalkriegskasse', kan man forstå, hvilket bureaukratisk besvær, det har været. Stor forvirring skabte de mange unbringelige postanvisninger til sårede, dræbte, forflyttede eller hjemsendte.

Selv om postforsendelsen, som den er beskrevet, ser kompliceret ud, så lykkedes det 'Postabteilung' i de optimale perioder af få post frem til hjemmet og til fronten i løbet af tre til fem dage. ■

Litteratur

- Christiansen, E.: Feltboghandler hos jøderne i Pinsk. I: *Boghandler Medhjælpernes Blad* nr. 66, 1969. Side 82-86.
- Lipp, Anne: *Meinunglenkung im Krieg. Kriegserfahrungen deutscher Soldaten und ihre Deutung 1914-1918*. Göttingen 2003.
- Schracke, Karl: *Geschichte der deutschen Feldpost im Kriege 1914/18*. Berlin 1921.
- Schultz, Anette Østergaard: *Mellem Fjeldstrup og fronten*. Aabenraa 1996.
- Sørensen, Niels Arne: *Den store krig. Europæernes Første Verdenskrig*. København 2005.
- Ulrich, Bernd: *Die Augenzeugen. Deutsche Feldpostbriefe in Kriegs- und Nachkriegszeit*

1914-1933. Essen 1997.

Wolf, Hans: *Teglværksejer Hollensen - brevveksling fra østfronten 1915-18 og dagbøger 1930-43*. Cathrinesminde Teglværk 2014.

Ziemann, Benjamin: *Front und Heimat. Ländliche Kriegserfahrungen im südlichen Bayern 1914-23*. Essen 1997.

Noter

1) Antallet af forsendelser, som de 23 'Postsammelstelle' dagligt skulle håndtere, var enormt. I februar 1917 udgjorde de 12 millioner om dagen, hvortil kom 350.000 pengeforsendelser. Heri er ikke medregnet post til de i Tyskland tilbageblevne tropper. Det krævede i februar 1917 mere end 14.000 medarbejdere, af hvilke godt 1.000 var postembedsmænd. De fleste postembedsmænd var imidlertid indkaldt til krigen, så mange kvinder blev ansat som medhjælpere. Lå 'Postsammelstelle' ikke umiddelbart i nærheden af togbanegården, var der behov for et stort antal køretøjer til transporten fra banegård til 'Postsammelstelle'. I Hannover, som var et mindre 'Postsammelstelle', var der behov for tre møbeltransportvogne, som hver dagligt foretog 16 kørsler til og fra banegården.

2) I marts 1917 havde 'Feldpostüber-

sicht' udviklet sig til et værk på 691 sider. Den løbende opdatering af dette værk krævede indsats af tusindvis af medarbejdere, og som Schracke skrev: "Die Feldpostübersicht konnte als ein Musterzeugnis deutscher Arbeit bezeichnet werden".

3) Det er indlysende, at forbruget af postsække var enormt. Der blev i krigsårene fra august 1914 til december 1918 anvendt 126 millioner postsække. Allerede efter det første år kunne der ikke skaffes råstoffer til de oprindelige sømløse vævede sække af jute, så fremstillingen måtte overgå til en blanding af hør- og brændenældestof og kort derefter til papir. En af årsagerne til det store forbrug var, at sækkene blev stjålet og anvendt som underlag i skyttegrav og 'Unterstand'.

4) 'Burgfried', på dansk borgfred, var i Tyskland en overenskomst mellem regeringen og socialdemokratiet, der i Rigsdagen ved krigens begyndelse bl.a. støttede bevillingerne til hæren. For socialdemokratiet betød borgfreden et håb om national anerkendelse og ophævelse af den faktiske isolation i kejserriget.

5) 'Feldpressestelle' havde to opgaver, dels at censurere feltaviserne dels at øve indflydelse på deres indhold.

H.P. Hanssens navneskilt fra fredskonferencen i Paris 1919?

Af Else Roesdahl

Professor emeritus i middelalderarkæologi, Else Roesdahl, Aarhus Universitet, har - måske - fundet forklaringen på en af ungdommens skatte.

FOR MANGE ÅR SIDEN blev jeg fascineret af et lille navneskilt, vi havde i mit barndomshjem. Det lå vist i et skrin sammen med andre småting. Det havde en smal ornamenteret messingramme og en klar glas- eller celluloidplade foran navnet, der var skrevet med skrivemaskine på et stykke stift papir: 'Mr. Hanssen' og nedenunder 'DENMARK'. På bagsi-

den var fastloppet en slags sikkerhedsnål, også i messing. Det var så fint i forhold til de mange slags navneskilte, jeg havde set ved kongresser og lignende siden 1970'erne - og så var 'Mr. Hanssen' også min oldefar, den sønderjyske politiker H.P. Hanssen Nørremølle (1862-1936).

Der er ikke længere nogen familiehistorie knyttet til navneskiltet, som er endt hos mig. Men da jeg for nylig genfandt det i en æske, kom jeg til at spekulere på, hvor det i sin tid havde været brugt, og hvorfor det var blevet gemt. Ifølge navneskiltet var H.P.

For- og bagside af navneskiltet, længde 5,5 cm.

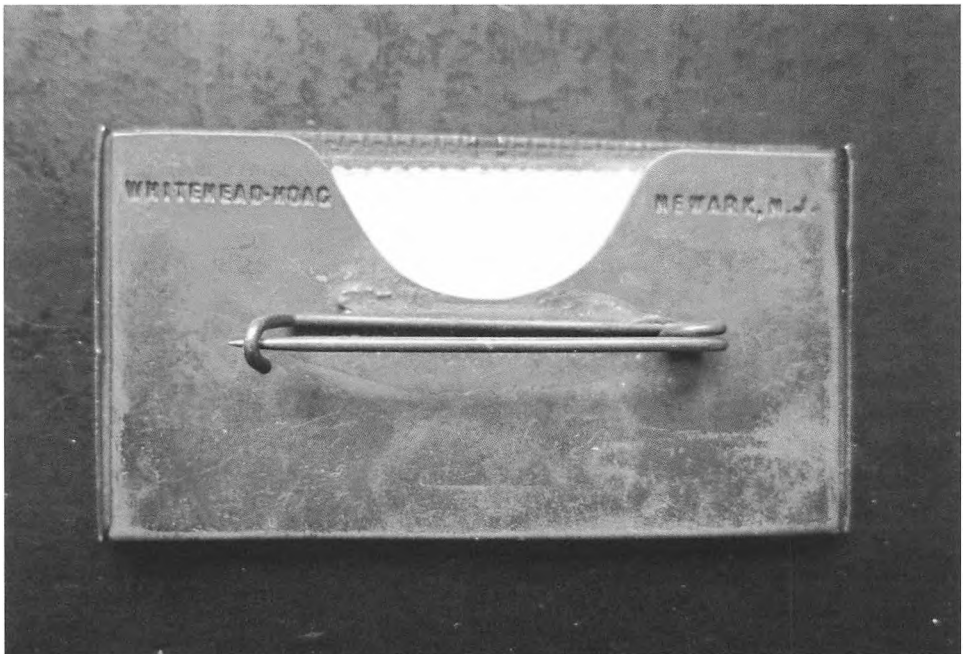

Hanssen fra Danmark, men indtil Genforeningen var han dansksindet tysk statsborger. Et kig på skiltets bagside viste endvidere, at pladen øverst var stemplet med fremstillingsfirmaets navn og hjemsted: WHITE-HEAD-HOAG NEWARK, N.J.' omkring en halv rund indskæring, som har lettet indsætning af papiret, hvorpå navnet var skrevet, og dette var tydeligvis afrevet langs en perforering øverst - alt meget effektivt. Dette firma fra New Jersey er i øvrigt (ifølge Google) kendt for at have fremstillet 'badges' med politisk indhold, og navneskiltet var altså tydeligvis fra en engelsksproget og måske politisk præget konference med tilknytning til USA.

Denne kan næsten ikke have været andet end fredskonferencen i Paris efter Første Verdenskrig. Den fandt sted 1919-20 og mandede ud i en serie

traktater indgået af krigens sejrherre med og om de besejrede. USA's præsident Wilson spillede en central rolle, og traktaten med Tyskland blev underskrevet den 28. juni 1919 i Versailles. Den omfattede bl.a. bestemmelser om Sønderjyllands tilbagevenden til Danmark i henhold til princippet om folkenes selvbestemmelsesret og medførte, at landsdelen blev inddelt i tre zoner, hvoraf den nordligste efter afstemningen den 10. februar 1920 igen blev dansk.

I foråret 1919 var en dansk delegation rejst til fredskonferencen for at fremføre de danske synspunkter. Delegationen var sammensat af repræsentanter for de fire danske partier, to fra det store erhvervsliv, Emil Glückstadt og H.N. Andersen, og fire for sønderjyderne, nemlig H.P. Hanssen, H.D. Kloppenborg-Skrumsager, Nis Nissen og Andreas Grau.

For H.P. Hanssen og de andre sønderjyder må konferencen have været et højdepunkt i deres livsgerning - den sag, de havde kæmpet for, blev ført til ende, og de dansksindede dele af Sønderjylland ville igen blive danske. Min oldefar mindedes store begivenheder gennem også fysiske ting og gerne ved gaver, bl.a. gav han ved hjemkomsten fra Paris-konferencen sine døtre en ring. En af dem, en enkel guldring med fem små turkiser, har jeg arvet fra min bedstemor og min mor. Mon ikke han også gemte navneskiltet fra Paris, og mon ikke det er derfor, at også min bedstemor sidenhen gemte det og gav det videre? ■

Den dansk-slesvigske delegation ved afrejsen fra København med ØK-skibet 'Fionia' den 22. februar 1919 til fredskonferencen i Paris. Fra venstre: Andreas Grau, Nis Nissen, Emil Glückstadt, H.D. Kloppenborg Skrumsager, H.P. Hanssen, Niels Neergaard, Alexander Foss, C.V. Bramsnæs, P. Munch, delegationens sekretær H. Laage Petersen og H.N. Andersen.

Ballum-projektet. En lille og enkel bog om et stort vellykket projekt
Steffen M. Søndergaard (red.): 'Ballum-projektet' A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal, København 2014. 120 sider, rigt ill. Pris: 125 kr.

Bogen om Ballum-projektet er udgivet af A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal. Den veltilrettelagte og inspirerende bog giver et spændende indblik i de mange overvejelser og beslutninger, der har ligget til grund for den massive og velgennemførte styrkelse af landsbyerne Vesterende Ballum og Østerende Ballum.

'Ballum-projektet' indledes med forord af Ane Mærsk Mc-Kinney Uggle, der beskriver Mærsk-familiens tilknytning til Ballum, og som meget præcist forklarer, at fonden med støtten til projektet gerne vil bevare og udvikle de kvaliteter, som er så sårbare, men samtidig så væsentlige for det sydvestlige Jylland.

Vi er i gode hænder med bogens fire forfattere, som alle er højt respekterede aktører inden for arbejdet med bevaring og udvikling af kulturarv på både bygnings- og byniveau. De har alle taget aktiv del i Ballum-projektet, og tilsammen dækker de hele det faglige felt fra forvaltning, projekttilrettelæggelse og formidling til områdets kulturhistorie, byggeskik og arkitektur.

Bestyrelsesmedlem i bevaringsfonden, museumsinspektør Inger Lauridsen giver i bogens første afsnit en spændende fortælling om den historiske baggrund for de mange landsbyer i området, hvor Ballum indgår som en del af bynavnet, og om landsbyernes særlige landskabelige beliggenhed på gesttungen.

Derefter følger arkitekt Steffen M. Søndergaards afsnit om områdets særlige byggeskik, der spænder fra den traditionelle ældre bygningskultur fra 1700-tallet frem til trempelbygninger fra slutningen af 1800-tallet til hjemstavnsstil og bedre byggeskik i begyndelsen af 1900-tallet. Vi følger byggeskikken frem til det forfald, som satte ind fra 1960'erne og frem, hvor den traditio-

nelle byggeskik blev fortrængt af nyere materialer, og nye livsvilkår satte sit præg på bydannelserne. Steffen Søndergaard er en meget kyndig bygningshistoriker og restaureringsarkitekt, hvilket afsnittet i dets indhold og opbygning tydeligt afspejler.

Arkitekt Ulla Lunn, der har været fondens projektleder, beskriver i afsnittet "Almenfondens engagement" fondens overvejelser og baggrund for at gå ind i projektet, og hvordan hele det organisatoriske arbejde, som er nødvendigt for at gennemføre projektet, er skruet sammen. Afsnittet beskriver, hvordan områdets arkitektoniske og kulturhistoriske værdier, der var fremhævet i Kulturarvsatlas for Vadehavet, ikke kunne sikres gennem bygningsfredningen, og hvordan man gennem etablering af Bevaringsfonden, bevarende lokalplan og finansieringsmodeller fik vendt den "nedadgående afviklingsspiral" til "den positive udviklingsspiral".

Processen med "den bevarende lokalplan" og samarbejdet med Bevaringsfonden beskrives i det følgende afsnit af arkitekt Peter Hee fra Tønder Kommune. Lokalplanens formål er, at områdets bygningskulturelle værdier skal bevares og forbedres, og at nybyggeri skal respektere den eksisterende bygningskultur og opretholde den åbne bebyggelsesstruktur og den fine forbindelse til landskabet. Som en del af lokalplanen blev der udarbejdet en vejledning, som beskrev de enkelte bygningsdeles traditionelle udformning. Afsnittet beskriver nogle af de problemstillinger og valg, kommunen og fonden har stået i, i forbindelse med ansøgninger fra ejerne af de mange stærkt ombyggede huse, hvor stalde og tagetager allerede er inddraget til beboelse - og hvordan man forholder sig til begrebet "oprindeligt" på bygninger, der er udviklet igennem århundreder.

Man får syn for sagen om, hvordan det er lykkedes i det følgende afsnit "Før og nu - Nogle af Ballum-projektets resultater", der beskriver en række af de enkelte projekter. Afsnittet indeholder både illustrative fotos, som beskriver "før og nu", samt eksempler på Steffen Søndergaards enkle, klare skitser og forbilledligt enkle og

tegninger. De mange eksempler er overbevisende og kompetent udført og afspejler en grundlæggende forståelse og viden om egnens byggeskik, materialer og proportioner. Der er hverken tale om rekonstruktioner, tilbageførelser eller tilføjelser i nyere formsprog. Snarere kan man tale om en "arkitektonisk heling" og en enkel, logisk og stedsbetinget brug af byggematerialer, der binder både den enkelte bygning og hele området sammen til en helhed.

Men der er også plads til fornyelse, og i det sidste afsnit beskrives arkitektkonkurrencen, hvor fire arkitektfirmaer efter prækvalifikation udarbejdede forslag til nye helårshuse i området. Med det præmierede forslag fra Jens Thomas Arnfred fra Vandkunsten, der tolker stedets byggeskik i en ny udførelse, er det klart, at tiden hverken står stille eller går baglæns i Ballum.

I bogens sidste afsnit "Resultaterne i tal" beskrives projektets økonomi, støttekriterier og resultater. Her kan man blandt andet læse, at tilskuddene fra fonden har varieret fra 50-70 %, og at ejerne selv har betalt resten foruden de indvendige tilslutninger. Her beskrives også, hvordan håndværksarbejder med traditionelle byggeteknikker og traditionelle materialer beløber sig til 18.750.000 kr.

Skulle man efterlyse noget i bogen, er det netop historien om projektet set fra ejernes og håndværkernes side. De er vigtige forudsætninger for, at et sådan projekt kan gennemføres, og i sidste ende er det jo dem, der skal bo, leve i og videreudvikle landsbyen og området. Det kunne være interessant at vide, hvordan beboerne har oplevet processen, og om de lokale håndværksfirmaer arbejder anderledes med den traditionelle byggeskik, efter at de har været en del af Ballum-projektet?

Så mange penge og aktiviteter kan godt risikere at skabe ravage i en lille sårbar bebyggelse, hvis største kvaliteter ligger i det enkle, knappe og stedspecifikke udtryk. Men Ballum-projektet er blevet et usædvanlig vellykket eksempel på bevaring og udvikling og på en god dialog mellem fonde, myndigheder, rådgivere, beboere og håndværkere. Et projekt der helt sikkert

kommer til at virke som både inspiration og referenceeksempel!

Erfaringerne fra projektet kan deles med andre interesserede i den enkle lille bog om Ballum-projektet. Bogen er velskrevet, og det er lykkedes de fire eksperter at formidle deres viden i et let forståeligt og flydende sprog, der ikke kun appellerer til fagfolk, men også kan læses af lægfolk. Særligt taler før og efter billederne deres eget klare sprog, selvom de primært fokuserer på den enkelte bygning og mindre på de sammenhængende forløb, helheden og samspillet med landskabet.

En bog, der absolut kan anbefales til såvel interesserede borgere og husejere som til kommuner, fonde og rådgivere, der arbejder med den byggede kulturarv.

Arne Høi

Våben, udrustning og uniformer

Karsten Skjold Petersen og Torsten Cumberland Jacobsen: '9. april 1940. Våben, udrustning og uniformer. NNF/Arnold Busck, København 2015. 224 sider, ill. Pris: 300 kr.

Karsten Skjold Petersen, museumsinspektør på Tøjhusmuseet, og Torsten Cumberland Jacobsen, tidligere museumsinspektør sammesteds og nu kontorchef i Forsvaret, har begået en fin lille bog, der vil være kræset for uniforms- og våbeninteresserede. Det er to kendere, der slår sig løs i en overdådigt illustreret bog. I korte og præcise kapitler ridses baggrund og situationer op, og der redegøres let og overskueligt for hærenes og flådenes opbygning, kommandostruktur, udrustning og taktikker. I flotte farvefotos med gode og grundige billedtekster redegøres der for begge hæres uniformer og uniformsdele, våben (lige fra bajonet og håndgranat over kampvogne til fly og krigsskibe) samt øvrig udrustning. Hertil kommer et væld af samtidige, virkelig gode fotografier af personer, våben eller begivenheder. Af særlig interesse for sønderjyske læsere er de mange fotos fra kampene i Sønderjylland og de tyske troppers indtog. Der er mange, vi ikke har set før, og de kommer til deres ret i de store og flot tryk-

te gengivelser. Men det er naturligvis en uskik, at fotografnavnet ikke angives, selv om man kender det for ganske mange af fotografiernes vedkommende. Nytegnede kort og diagrammer fuldender billedet af en virkelig lækkert udstyret bog. Desværre har der indsneget sig nogle fejl, som helst bør rettes inden et evt. 2. oplag. Stålhjelm M/1916 fra Første Verdenskrig på side 117 er ikke tysk, men østrigsk, hvilket kan ses på, at nitterne, der holder hageremmen, er placeret højere end på den tyske producerede model. På billedet side 135 er det ikke en korttaske, men derimod en taske til et gasbeskyttelsesslag, som soldaten har spændt på forsiden af sit remtøj - forfatterne viser den selv på side 109, her under sin rigtige betegnelse. Og endelig er magasin-taskerne side 169 ikke til en tysk MP38 maskinpistol (de kan også umuligt rumme de lange magasiner), men derimod formentlig til en M41 Madsen/Suomi.

René Rasmussen

Dybbøl 1864-2014

'Dybbøl 1864-2014'. Region Syddanmark. Vejle 2015. 193 sider, ill. Bogen kan gratis downloades og læses som PDF og bladre-PDF på www.regionsyddanmark.dk/dybbolbogen, og vil være tilgængelig på de sønderjyske biblioteker.

Når man læser Dybbøl 1864-2014 kan man ikke undgå at tænke på den tyske filosof Hermann Lübbe, der i bogen 'Im Zug der Zeit' har undret sig over den erindringskonservering, der præger det tyvende århundrede. Nu dokumenterer vi ikke kun de historiske begivenheder og de døde. Erindringen om disse er i sig selv blevet en del af historien, som vi dokumenterer og beskriver.

Bogen Dybbøl 1864-2014 er en flot grafisk produktion, måske en anelse institutionel og officiel, der skal "give eftertiden et billede af, hvad der skete, og hvem der deltog" med 18. april som omdrejningspunkt.

Efter et afsnit "Markeringer som tidens spejl" af Inge Adriansen om 1864-markeringerne gennem tiden og et kort afsnit af

Carl Holst "Dybbøl markering for fremtiden" følger et større afsnit, hvor den 18. april næsten følges minut for minut. Herefter følger under overskriften "Kulturmøde" beskrivelser af en række initiativer, der blev afviklet i forbindelse med 1864-markeringen.

Læseren kommer rundt om 1864-jubilæet, men personligt har jeg svært ved at se værdien af oplysninger om antallet af udsendte pressemeddelelser, vægten af producerede bolsjer hver dag og gengivelse af programmerne.

kf

Sønderborgs tidlige industrier

Torben A. Vestergaard: 'De havde deres tid - på sporet af Sønderborgs tidlige industrier'. Årsskrift XXVIII, 2015. Museum Sønderjylland - Cathrinesminde Teglværk og Cathrinesmindes Venner. 72 sider, ill. Pris: 100 kr.

Dette års udgave af årsskriftet fra Cathrinesminde Teglværk er viet den tidlige industri i Sønderborg med speciel fokus på de endnu synlige spor af samme i bygningsmassen. En oplagt spændende og god ide, der lægger op til inspirerende gåture.

Årsskriftet indledes med en lille solid oversigt over byens og hertugdømmets tidlige industrielle udvikling, hvor også de væsentligste kilder til bogen præsenteres. Indledningen afsluttes side 19-20 med et dobbeltopslag, hvor de omtalte industrier er markeret på hhv. et kort fra 1877 og fra 2015. Særligt det ældre kort viser tydeligt, hvordan 1800-tallets industri lå inde i byen i umiddelbar tilknytning til beboelsen.

Bogens otte kapitler omhandler hver en udvalgt industri/industrigren. Først behandles Hauschilds Skibsværft ved Sønder Havnegade, hvor riggerloftet stadig ses som nr. 41. Næste virksomhed er P. Petersens/Emil Gades Jernstøberi for enden af Perlegade. Her er kontor og lagerbygningen samt beboelsen, nr. 95 og 97, stadig bevarret. Længere nede ad Perlegade, i nr. 56, ligger det imponerende forhus til byens andet

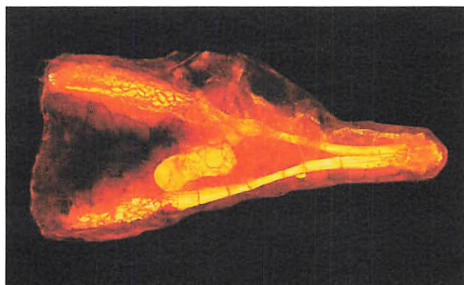
Når fossiler kommer på hospital

Af Benjamin Ramassamy

EN AF DE MEST langvarige processer i arbejdet med fossile knoglerester fra Gram Lergrav er deres præparation. Det kræver en erfaren og meget tålmodig konservator, som omhyggeligt forsøger at frilægge de fossile knogler fra leret.

Under den lange proces kan dele af de oprindelige oplysninger, som fossilet bærer på, gå tabt, selvom konservatoren gør sit yderste for at bevare alle detaljer. Desuden er det blot den eksterne struktur af fossilet, der gøres tilgængelig, og yderligere præparation kan være nødvendig. Takket være CT-scanningsteknologi er der nu nye metoder til visualisering af fossiler, der endnu ikke er frigjorte fra den bjergart, de ligger i.

CT-scanning, også kendt som røntgen computertomografi, kræver anvendelse af en scanner for at kunne samle flere røntgenbilleder af et objekt og således rekonstruere både indre og ydre strukturer. Teknologien er meget dyr, men de fleste hospitaler i Danmark besidder dette udstyr, der rutinemæssigt anvendes til opdagelse af skader eller til screening for sygdomstilstande eller anatomiske abnormiteter.

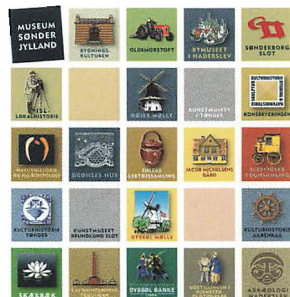
Takket være Dr. Henrik Lauridsen fra Sammenlignende Medicinsk Lab, Aarhus Universitet, der venligt hjalp os i sin fritid, fik vi mulighed for at bruge en CT-scanner på flere fossiler fra Gram Lergrav. Resultatet blev meget anvendelige digitale 3D rekonstruktioner, som endog tillod videnskabelig beskrivelse.

Sådanne rekonstruktioner vil ikke kun være af stor betydning for konservatoren i forbindelse med præparationsarbejdet. Fremover vil det være muligt at dele digitale modeller med andre forskere på verdensplan. Dette kan vise sig at være til stor hjælp for palæontologien. Museer som Smithsonian Institute i USA og Natural History Museum of London er allerede begyndt at investere i sådanne 3D-modeller for at dele dem med både den offentlige og den videnskabelige verden. Med 3D-printere er det endog muligt at udskrive afstøbninger af de originale fossiler.

Metoden med brug af digital rekonstruktion vil muligvis ikke kunne erstatte velkendte præparationsmetoder, fordi værdifulde oplysninger stadig kan forblive uopdagede, hvis man ønsker at bruge dem til videnskabeligt at beskrive et fossil. Derimod kan kombinationen af disse to metoder vise sig at være af stor interesse for det fremtidige arbejde med fossilerne fra Gram Lergrav. ■

Røntgenbillede af underkæben fra en ukendt næbhval fra Gram Lergrav, 2007.

- Arkæologi Haderslev**
 11. jun. - 23. okt. 'Breaking News' - Pressebilleder fra 1864-krigen, som de kunne ses i danske og udenlandske aviser.
- Kulturhistorie Aabenraa**
 19. jun. - 18. sep. 'Sønderjyske kaptajnsfruer på langfart'.
Cathrinesminde Teglværk
31. maj - 30. okt. 'Kellinghusen - en flække og dens fajance'.
Oldemorstoft, Bov
29. apr. - 31. okt. 'Russiske krigsfanger på landet i Sønderjylland 1914-1918'.
Kunstmuseet Brundlund Slot
14. maj - 23. okt. 'Forsvindingspunkter - Karin Lind'.
Sønderborg Slot
 Fra 17. mar. 'To generationer Dinesen ...' - Treårskrigenes våben og uniformer. Ny permanent udstilling.
 Fra 16. jun. Ny permanent udstilling om slottets historie. Udstillingen om Sønderborg Slots historie gennemgår en total fornyelse. Hele rummet får en ny indretning, der kommer nye tekster og billeder, og der vises mange flere genstande end før. Der kommer et touch board, så man kan gå på opdagelse i renæssanceslottet.
Kulturhistorie Tønder
3. jun. - 25. sep. Russiske kniplinger fra kniplingsbyen Vologda.
 3. jun. - forår 2017 Kniplinger fra den kvindelige kniplingshandler Anna Botilla Winther fra Bredebro.
Drøhses Hus, Tønder
1. apr. - 23. dec. 'Kniplinger fra Sønderborg Slot'.
 1. apr. - 23. dec. 'Fra storhed til forfald' - Om kniplingshistorie i Vest-sønderjylland fra 1600-tallet til 1800-tallet.
 1. apr. - 23. dec. 'I tråd med tiden' - Kniplingshistorie fra 1900 til i dag.
Højer Mølle
19. mar. - 31. okt. 'Det daglige brød' - Mel, brød og bagning gennem 2000 år.
Kunstmuseet i Tønder
7. maj - 28. aug. 'C'.
 17. sep. - 15. jan. 2017 'Absolut stilhed' - Júlíana Sveinsdóttir.

Bliv løbende opdateret på

fortsat fra side 195

store jernstøberi, Stein & Meyland, der behandles i næste afsnit. Den fjerde virksomhed i rækken er P. Petersens Eksportølbrugeri ved Rønhaveplads, hvor bolig og administrationsbygningen nu fungerer som det tyske bibliotek og museum. Næste afsnit behandler byens gasværker, hhv. på Skovvej og ved Strandvejen sydvest for slottet. Af sidstnævnte, det ældste gasværk, er intet bevaret, hvorimod der på Skovvej stadig ses kontorbygning og bestyrerbolig. I sjette afsnit er det byens oliemøller og margarinefabrik, der står for skud. Her er palæet, Perlegade 79, et af de få tilbageværende spor af denne for byen væsentlige industri. Næstsidste afsnit omhandler Utzons Mekaniske Netfabrik på Hilmar Finsens Gade, det der senere blev Det Nordiske Kamgarnsspinderi. Her ses forhuset til fabrikken stadig som nr. 14-16. Endelig omhandler sidste afsnit de såkaldte kombinationsfabrikanter, hhv. Hans Schmidt med rederi, kalkbrænderi, oliemølle og sæbesyderi neden for Helgolandsgade samt J.G. Otzen, der havde kalkbrænderi, bemølgødningsfabrik, savmølle, cikoriemølle m.m. på Dybbølsiden omkring Langbro 12-14. Af disse to virksomheder er der dog ingen synlige spor bevaret.

Alt i alt er det et vellykket og godt årsskrift. Indholdsrigt og med mange gode nu- og datidige illustrationer. Skal der strøs lidt malurt i bægeret, så ville det have været rart, om kortene ikke gemte sig knap 1/3 inde i skriftet, men forrest - evt. i flappen - men det er småting.

Leif Hansen Nielsen

Mennesker i krigen 1864

Jens Ahlers, (red.): 'Mennesker i krigen - 1864 - Menschen im Krieg'. Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek & Museum Sønderjylland - Sønderborg Slot 2014. 360 sider, rigt ill. Pris: 250 kr.

Bogen om 'Mennesker i krigen 1864' er et katalog til en fælles dansk-tysk udstilling i Kiel, Sønderborg og på Nationalmuseet i København fra november 2013 - marts

2015 om krigen i 1864 og de deltagende personers oplevelser af krigen. Alt er derfor dobbeltsproget undtagen tre artikler, som af pladshensyn udelukkende er skrevet på tysk.

Bogen indledes med et forord som fortæller, at "udstillingen og kataloget består af tre hoveddele": 1. del består af 15 danske og 15 tyske personer, som skulle være repræsentative for de befolkningsgrupper, som blev berørt af krigen. Men det er i læsningen svært at finde ud af, hvad det er for 15 danske og 15 tyske personer, der skulle være så repræsentative?

2. del skulle bestå af en række "bannere med billeder og tekster, som redegør for krigen forhistorie, forløb og følger". Men ofte er der en række henvisninger til breve og dokumenter, som ikke er med i bogen, f.eks. "Kongens proklamation til borgerne ved krigen ophør", som nævnes side 57 o.m.a.

I 3. og sidste del præsenteres en "række danske og tyske historiemalerier, som skiller krigen set gennem kunstneriske temperament". Her er der en række store og gode malerier med, men vel pga. af pladshensyn er de fleste af de ledsagende billeder kun ganske små og nærmest ubrugelige. Det er en stor skam.

Bogens proklamerede tre-delning er heller ikke konsekvent. Der indledes f.eks. med et udmærket afsnit om krigen i 1864 og dens konsekvenser for forskellige erindringskulturer i Danmark og i Tyskland. I Danmark blev 1864 "fødselstimen for den danske nationalstat", mens det hos tyskerne blev springbrættet til det fælles Tyskland "på helt andre betingelser".

Et af de ikke oversatte afsnit handler om de frivillige sygehjælpere i krigen. Det er ikke særlig kendt i den danske offentlighed og burde have været oversat til dansk. Til gengæld er der et afsnit om de forestillinger nogle havde gjort sig i Holsten om den augustenburgske hertug Frederiks bolig i Kiel som evt. kommende slesvig-holstensk hertug. Det virker totalt ligegyldigt. Hvis det afsnit var blevet slettet, havde det været mere plads til de andre relevante dele.

GRÆNSEFORENINGEN

FOR EN ÅBEN DANSKHED

- Demokrati, ytringsfrihed og ligestilling gælder for alle, også i forholdet til mindretal.
- Forankring i egen kultur er en forudsætning for at have forståelse for andre kulturer.
- Kulturelle mindretal er en vigtig ressource i et demokratisk samfund.
- Dansk sprog og kultur styrkes i mødet med andre sprog og kulturer.

Du er velkommen til at kontakte din lokale formand/kontaktperson:

Povl Solmer Frank
Svanevej 4
6500 Vojens

Kirsten Fanø Clausen
Brobølvej 7, Blans
6400 Sønderborg

Jens Andresen
Sølstedgårdvej 5
6240 Løgumkloster

Andreas Brandenhoff
Vollerupvej 45
6392 Bolderslev

Det er Grænseforeningens formål at støtte danskheden i grænselandet, særligt syd for grænsen, at udbrede kendskabet til grænselandets forhold samt at bevare og styrke dansk sprog og kultur.

Tlf. + 45 33 11 30 63 • info@graenseforeningen.dk • www.graenseforeningen.dk

Vildtbanesten - markering af gamle kongelige jagtområder

Af Tenna R. Kristensen

I Danmark findes ca. 33.000 fredede fortidsminder, hvoraf ca. 2.200 ligger i Kolding, Haderslev, Aabenraa, Tønder og Sønderborg kommuner. Det er en varieret gruppe, som omfatter mange forskellige anlæg. Hovedparten er gravhøje og storstensgrave fra oldtiden, men der er også mange voldsteder fra middelalderen og renæssancen. Desuden er en ganske stor del af de fredede fortidsminder i Sønderjylland forskellige former for sten. Skålsten fra bronzealderen findes især på Als, men en betragtelig del af de fredede sten - omkring 400 - stammer fra nyere tid. Det er især mindesmærker fra de store krige i 1848 og 1864, som ligger spredt ud over hele Dybbøl og Arnkilsøer og på mange af de sønderjyske kirkegårde. Men der er også flere andre spændende sten som for eksempel stormflodssten, vejsten, milepæle, grænsesten og en lille håndfuld på ca. ti vildtbanesten.

Vildtbanestenen markerede de kongelige jagtområder, som der blev passet godt på. Vildtbanestenen skulle foruden at markere jagtområdet også signalere overfor krybskytter, at ulovlig jagt blev straffet hårdt. Jagt var helt siden middelalderen noget eksistentielt for kongemagten, og store jagtområder over

hele landet var forbeholdt kongen. Fra sidste halvdel af 1500-tallet blev der derfor opsat vildtbanesten over hele landet og altså også i Sønderjylland. Der er dog ingen af de sønderjyske sten, der kan dateres tilbage til 1500-tallet. De er rejst under Christian VII med en enkelt undtagelse, der står på grænsen mellem Frederikshof og Naldmose i kanten af Nørreskov på Als. Navnetrækket på stenen er FR VI.

I 1688 blev der udstedt en forordning om, at alle vildtbanesten skulle hugges i sten, men de findes også i træ. En enkelt træpæl har overlevet i Sønderjylland. Den står i kanten af Hærvejen i Bommerlund Plantage. Det er en kopi, men originalen findes på Museum Sønderjyllands afdeling Oldemorstof i Bov. På pælen ses Chr. VII's navnetræk, årstallet 1783 og bogstaverne W B.

Nogle af vildtbanestenerne kan ses fra de offentlige veje, mens andre står langt inde på markerne. Gennem tiden er nogle af dem blevet flyttet, men fem af stenen står stadig

på deres oprindelige plads. De er placeret på gamle administrative grænser som sognegrænser, eller hvor gamle veje mødes. Vildtbanestenen fra billedet på forsiden står, hvor hele tre sogne, Hellevad, Egvad og Agerskov, mødes.

Den samme vildtbanesten som på forsiden af bladet, fotograferet af C.M. Lund i 1928. Stenen står ved Goldbækvej mellem Hellevad og Rangstrup.